



HIJO DE AUGUSTO MAS, LA «FÀBRICA GRAN»: SEGON CENTENARI DE LA SEUA FUNDACIÓ (1823-2023)

Bibiana CANDELA OLIVER¹
Arxiu Municipal de Crevillent

Resum: Crevillent és coneguda com la ciutat de l'estora, tradició que es remunta més de sis segles en el temps, els orígens de la qual estan íntimament lligats amb l'abundància de la matèria primera, l'espart, en la seua bella serra. És una artesania que ha anat evolucionant al llarg del temps fins a convertir-se en una indústria pionera en l'àmbit nacional, i que ha portat aquesta localitat del Baix Vinalopó a estar present a tot el món amb les seues estores i moquetes. La fàbrica d'estores Hijo de Augusto Mas, una de les més importants de la localitat, compleix enguany el segon centenari de la seua fundació, efemèride que bé mereix un estudi més en profunditat del seu arxiu, depositat a l'Arxiu Municipal Clara Campoamor, que dona a conèixer aquest tresor documental.

Paraules clau: Crevillent, Hijo de Augusto Mas, indústria, estores, centenari.

Title: «Hijo de Augusto Mas» - the big factory: the second centenary of its establishment (1823-2023)

Abstract: Crevillent is known as the rug-making town. Its tradition goes back in time more than six centuries and its origins are closely linked to the abundance of raw material, esparto grass, in its beautiful mountains. This craft has evolved over time until it became a pioneering industry at the national level, and has led this town in the Baix Vinalopó region to be present throughout the world with its rugs and carpets. The «Hijo de Augusto Mas» carpet factory, one of the most important in the town, is celebrating the second centenary of its establishment this year, an event that deserves a more in-depth study of its archive, deposited in the Clara Campoamor Municipal Archive, making this documentary treasure public.

Keywords: Crevillent, Hijo de Augusto Mas, factory, carpets, century.

1. L'ARTESANIA DE LES ESTORES A CREVILLENT: PRIMERS ANTECEDENTS

¹ Adreça de contacte,
bcandela@crevillent.es.



L'artesanía de les estores es remunta a l'època romana, si bé no disposem de dades per a demostrar-ho. Els primers documents que revelen l'elaboració de les estores a Crevillent corresponen a l'època musulmana o mudèjar, després de la incorporació a la corona de Castella per mitjà del tractat d'Alcaràs, el 1243. Durant l'època medieval, l'agricultura era la principal activitat econòmica, però no per això l'artesanía va ser menys important després de la conquesta cristiana, sobretot a determinades moreries de caràcter urbà, on aquest sector va ser predominant. El treball de l'espart, el cànem i el junc, oficis eminentment mudèjars, van ser tradicionals a tot el regne de Múrcia i, posteriorment, a la Governació d'Oriola, una zona en què abundava la matèria primera als camps; el cànem, arreplegat pels canemers, esparters que fabricaven espartenyas, però també cingles, cordes, paneres, etc. Una situació molt pareguda a Tudela (Navarra), i a les moreries urbanes de la corona d'Aragó, on existia una major diversitat d'oficis artesans relacionats amb el metall (calderers o ferrers), la construcció, el tèxtil (tintorers o teixidors), calçat, esparters, torners, etc.

Per al cas crevillentí, els inicis d'aquesta artesanía d'estores de junc i espart segurament naixen en època musulmana, continuada després pels moriscos, com a complement a l'agricultura, gràcies a les matèries primeres que creixen de manera natural, encara hui, a la serra crevillentina. Amb tot, el més destacat de l'economía medieval de Crevillent és, sens dubte, la rellevància que va tindre en aquest moment la manufactura de les estores d'espart i junc, la primera notícia de la qual (explícitament referida a Crevillent) data de 1411, quan es va concertar un conveni entre Oriola, Crevillent i Elx (Bellot 1954-1956: 227), pel qual els ramats oriolans podien pasturar als termes il·licità i crevillentí, a canvi de segar el junc de les zones pantanoses entre el Vinalopó i el Segura, fibra destinada a la fabricació d'estoretas.

El pagament dels impostos és una altra prova de l'existència d'aquesta activitat econòmica, estudiats el seu dia per Hinojosa Montalvo sobre la vila d'Elx, a la qual Crevillent va estar vinculada des del segle XIV, i que aporta xifres relatives als impostos abonats pels *palaus* o *telers* existents en l'aleshores *lloc* de Crevillent, on es fabricaven productes com cordes, aparells navals, cabassos, albardes, però sobretot estores i espartenyas que, finalitzada la seua manufactura, eren destinats a l'abastiment local i a la seua distribució per les comarques pròximes o, fins i tot, a València, comptabilitzant-se entre 25 i 29 obradors. L'abundància de plantes herbàcies que creixien a l'àmbit rural, tant a Elx com a Crevillent, va fer que amb el pas dels segles

aquells productes es convertiren en els sectors econòmics punters del calçat i la catifa respectivament.



Fig. 1. Obrador o taller d'estores. Pintura de Marius Englière, 1853.

Martí de Viciana en la seua *Crònica de Valencia* (Viciana 1562: 108) aporta informació detallada sobre la producció d'estores de junc i assenyala que en 40 botigues es teixien més de 12.000 peces destinades a cobrir tant el sòl com les parets dels habitatges. Aquest cronista, que va visitar la comarca el 1562, destaca el preciós colorit i dibuixos, així com la seua exportació, per la qual cosa intuïm que era una tradició que venia d'antic. Aquesta important producció manufacturera coincideix amb l'expansió demogràfica que va experimentar la localitat crevillentina en la segona meitat del segle XVI fins a 1609, moment en què, com tots sabem, va tindre lloc l'expulsió dels moriscos i, com a conseqüència, la pèrdua de dos terços de la seua població. El segle XVII va ser una època de crisi demogràfica i econòmica per als crevillentins, qualificats per les fonts com a «molt pobres», de manera que si fabricaven estores era gràcies a la disponibilitat de matèria primera:

ab junc que's cria en la marjal fora lo terme del dich loch, no's pogueren sustentar ni ajudar, per ço, que la terra es flaca y los fruyts que's cullen en dit loch de Crevillent no son prop per a sustentar a los vehins del dit loch. (Gozálvez 2016: 274)

Les *Décadas* de Gaspar Escolano ens diuen que aquestes estores d'espart eren destinades als habitatges menys benestants, mentre que les de junc eren fetes «con vistosas labores y colores» (Escolano 1610: vol. I, col. 664, n. 13), i tant Crevillent com Asp exportaven més de 20.000 peces d'aquests teixits de junc.



Els dos informes de l'administrador del Marquesat d'Elx (datats del 1732 i 1784) parlen d'aquesta artesanía, i ressalten la pobresa derivada de l'agricultura, mentre que l'abundància de matèria primera en permetia l'exportació:

abundancia de esparto, de que se utilizan los vecinos para fabricar esteras comunes. [...] El término es muy corto lo labradizo y reducida la huerta, de que nace pobreza general en aquellas gentes, que les precisa valerse de la fábrica de esteras comunes, y finas de junquillo, con que trajinan por toda España y aún salen a otros reinos buscando el pan que no puede dar para tantos vecinos. (Gozálvez 2016: 274)

Per tant, el segle XVIII va suposar una recuperació demogràfica considerable, motor de l'expansió del sector tèxtil al llarg de tota la centúria, com així reflecteix Antoni Josep Cavanilles en les seues *Observaciones sobre la historia natural del Reino de Valencia*, un valuós testimoni de com aquesta indústria comprenia tot el procés de fabricació; això és, des de la recollida de la matèria primera, elaboració de les estores i el seu transport, fins a la instal·lació a domicili durant l'hivern. Aquest autor calcula una producció de 2.686.400 vares de *pleita* (2.450.000 metres) elaborades per mà d'obra formada per dones, xiquets i hòmens en desocupació agrícola (Cavanilles 1797: II, 277-278). Novament, Cavanilles confirma l'exportació d'aquests productes per tota la península Ibèrica, també a l'estranger, i cita la presència d'estorers crevillentins a la capital de França:

Siendo ellos mismos los que exportan sus artefactos y los esparcen por toda la península, y aún por los reynos extraños. Los ví en París con admiración. [...] Allí vendían la estera fina con el nombre de tapis d'Espagne, y habiéndoles salido bien el primer ensayo, volvieron después todos los años hasta la declaración de la guerra (Cavanilles 1795-1797: 277-278).

La *pleita* o espart trenat amb què s'elaboraven les estores era una de les regalies del senyor territorial arrendada anualment, la qual cosa proporcionava grans beneficis a les arque senyoriales segons estableix el capítol XVII del *Libro de los capítulos que esta villa tiene para su buen gobierno*:²

Que no pueda cobrar dicho arrendador más que dos dineros por cada un cabo de pleita, así de floxa, como de apretada, que se sacare de esta villa, y de la que se cocería y se sacase cosida de ella, lo pueda cobrar en qualquier forma que fuese, o en variedad de piezas que se formaren.

² Arxiu Municipal de Crevillent, Fons de la Fàbrica Estores «Hijo de Augusto Mas», *Libro de los capítulos que esta villa tiene para su buen gobierno...*, segle XVIII, 634/16, f. 140-143.

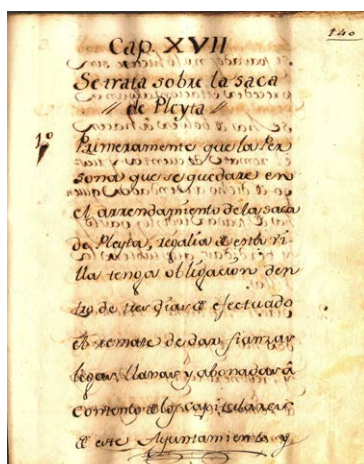
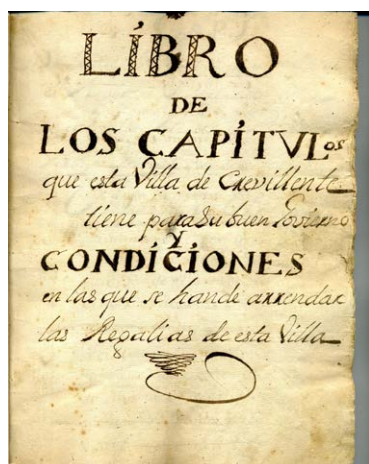


Fig. 2 i 3. AMCR, *Libro de los capítulos para el buen gobierno de Crevillent*, 1756, sig. 634/16.

Otrosí, que si algún vecino sacare pleyta de qualquier género que sea de esta villa, sin manifestarla a dicho arrendador, incurre en la pena de sesenta sueldos, y la pleita perdida aplicado el tercio para el arrendador, y las dos partes para la villa.

Aquestes ordenances fixen tot el procés de preparació, elaboració i composició de les estores, inclús tracten d'evitar les molèsties provocades quan es remulla l'esparg per a reblanir-lo, ja que açò provocava pudors i la propagació de malalties a causa de les aigües estancades, cosa que va ser habitual fins a principis del segle XX i de la qual tenim constància en l'Arxiu Municipal, amb nombroses denúncies sobre l'existència de basses de coure cànem a les pedanies de Sant Felip Neri, las Casicas i el Racó dels Pablos. Els detallats informes elaborats pels pèrits agrònoms, juntament amb les despeses derivades de la seua neteja per part de l'Ajuntament, ens permeten fer-nos una idea de quina era la situació d'aquestes basses, fetes de mamposteria de calç i sense desaiçüe, els efectes de les quals s'estenien fins a un radi de dos quilòmetres:

aprovechando las aguas de una operación para las demás sucesivas, por lo que el perito que suscribe las considera insalubres, [...] el olor infecto que despiden en las horas de mayor fuerza solar [...] perjudicando la salud pública hasta el extremo que los habitantes de la caseta llamada de Marqués, ha sido desalojada por sus moradores o colonos, a consecuencia de estar todos ellos atacados de fiebres palúdicas.³

³ AMCR, Fons de la Fàbrica «Hijo de Augusto Mas», *Libro de los capítulos...*, Sig. 634/16, ff. 18-20. L'Arxiu Municipal conserva diverses denúncies per basses utilitzades per a coure cànem a San Felipe Neri, AMCR, 1898-1902, Sig. 2100/1.

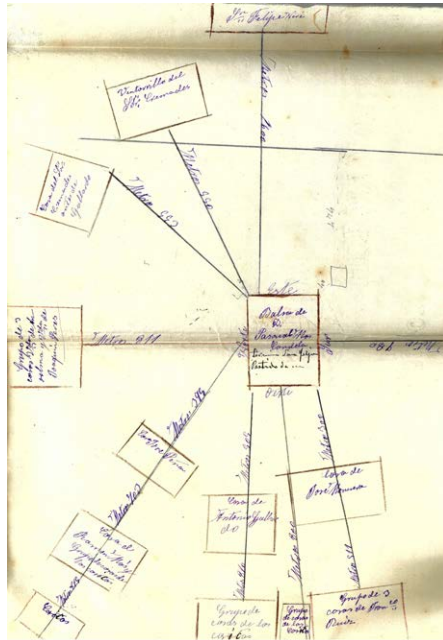


Fig. 4. Croquis de la bassa de coure cànem de Pascual Mas Candela a Sant Felip Neri. AMCR, *Denuncias contra el estado de balsas de cocer càñamo en San Felipe Neri*, 1898-1902, sig. 2100/1

2. EL SIGLO XIX: PRIMERA ARRANCADA DEL SECTOR TÈXIL

Poc va variar la producció tèxtil durant la primera meitat del segle XIX a causa de les circumstàncies del moment, com va ser la guerra de la Independència, i no és fins a 1840, després del naixement dels ajuntaments constitucionals, quan comencen a proliferar les notícies sobre aquesta artesanía, instal·lada a les entrades i patis dels habitatges particulars, algunes amb telers de fusta i altres, fins i tot, amb venda directa al públic, tal com apareix reflectit en els padrons de la contribució industrial amb l'epígraf «estorer amb botiga».

D'aquest moment destaquen fonamentalment dues empreses, la fàbrica Hijo de Augusto Mas (1823) i Hilaturas Mas Candela (1889)⁴ –durant els primers anys dedicada també a les estores–, totes dues en actiu fins ben entrat el segle XX i que donaven faena a la major part dels treballadors locals. De fet, la primera és, encara hui, popularment coneguda com la «Fàbrica Gran» perquè va col·locar més d'un miler de persones, ja que comprenia tot el cicle productiu, des de la recol·lecció de la matèria primera (junc, espart i pita) fins que l'estora eixia acabada i preparada per al seu ús.

⁴ L'Arxiu Municipal de Crei-llent compta també amb documentació d'aquesta empresa, donada el juny de 2018 per Isidro Mas Boyer.

Sens dubte, l'últim quart del segle XIX va ser crucial, ja que es va produir el primer gran auge del sector tèxtil, coincidint en el temps amb l'expansió urbanística de Crevillent cap al costat oest de la Rambla, la proliferació d'edificis públics (mercat, cementeri, llavador, hospital i la recentment beneïda església de Nostra Senyora de Betlem). De fet, són nombroses les notícies relatives a aquest sector, com la memòria de l'arquitecte José Guardiola⁵ en què es ressaltava precisament el caràcter industrial i comercial de la població, i com l'estretor dels carrers era un problema per als carros carregats d'esparg i estores, «género que ocupa un gran volumen y que apenas puede pasar por muchas de ellas», de la mateixa manera que les ordenances municipals de 1878 regulen aquest sector que no sols fabricava estores, sinó també fregalls, fils de pesca i soles d'espardenyes. És en aquest moment quan molts crevillentins iniciaven el costum d'*estorar* a altres capitals nacionals (València, Madrid o Barcelona), on van crear les confraries de crevillentins absents, que tant van aportar a «la terreta» i que formen part de la nostra història.

Dins de la documentació, destaquen els llibres de comptabilitat de les empreses, ja que aporten molta informació; per exemple, en l'últim quart de segle, l'exportació d'aquests productes anava dirigida a tot el país, així com a l'estranger. És el cas de la «Fàbrica Gran» que el 1869 facturava a Orà i a un cert Mahrenvittr Hellmann d'Alemanya. Resulta curiós com aquests documents indiquen, entre altres dades, el malnom del client (sobretot si era crevillentí) i el mitjà de transport utilitzat per a transportar la mercaderia (tren o vapor, amb el seu nom). Com a mostra d'aquest primer auge de l'empresa que ens ocupa, presentem el següent quadre de les exportacions destinades pràcticament a totes les actuals comunitats autònomes:⁶

COMUNITAT AUTÒNOMA	CIUTATS
ANDALUSIA	Còrdova, Màlaga, Sevilla, Jerez, Linares, Úbeda, Huelva, Cadis, Montilla, Almeria, Jaén, Baena, Algesires, Cabra, los Barrios, Granada
ARAGÓ	Saragossa
ASTÚRIES	Oviedo, Gijón
BALEARS	Palma
CANTÀBRIA	Santander
CASTELLA-LA MANXA	Albacete, Guadalajara, Ciudad Real, Toledo, Conca, Alcázar, Valdepeñas, Torrijos
CASTELLA I LLEÓ	Valladolid, Toro, Zamora
CATALUNYA	Barcelona, Tarragona, Badalona, Mataró, Figueres, Tortosa, Sant Feliu, Girona



⁵ AMCR, *Expediente de aprobación del plano de alineación y rasantes de la zona centro*, 1877, sig. 1301/8.

⁶ Quadre d'elaboració pròpia basat en el llibre de factures de venda per al mateix període de 1903-1904 (AMCR, *Fons de la Fàbrica d'Estores Hijo de Augusto Mas*, 1895-1915, sig. 310/1).



PAÍS VALENCIÀ	Santa Pola, Crevillent, Alacant, Requena, Novelda, València, Torrevella
EXTREMADURA	Mèrida, Badajoz, Càceres
GALÍCIA	La Corunya, Vigo, Lugo, Ourense
LA RIOJA	Logronyo
MADRID	Madrid
MÚRCIA	Múrcia
NAVARRA	Pamplona
PAÍS BASC	Sant Sebastià, Vitòria, Bilbao

Aquest apogeu econòmic general, i del sector tèxtil en particular, coincideix amb dos fets que defineixen –almenys en gran part– el Crevillent que hui coneixem i que mereixen ser destacats: la configuració de l'actual Setmana Santa, amb l'adquisició pels crevillentins (agrupats en gremis) d'imatges dels grans escultors del moment, com Antonio Riudavets o Carlos Flotats, i que va configurar aquesta tradició tal com hui la coneixem, així com la incorporació de Sant Felip Neri al terme municipal el 1884.

3. EL FONS DOCUMENTAL DE LA «FÀBRICA GRAN»: HISTÒRIA ARXIVÍSTICA

La documentació d'aquesta fàbrica es troba dipositada en l'Arxiu Municipal de Crevillent des de 1998, gràcies a la cessió dels seus propietaris, María Victoria i Manuel José Mas Fuentes, renovat per un termini de cinc anys, fins a 2023. En origen, tot el fons estava a la mateixa fàbrica del carrer Teixidor, des d'on va ser traslladat a la Biblioteca Municipal i, gràcies al projecte d'inventari i catalogació d'arxius de la Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques de la Conselleria de Cultura i Educació de la Generalitat Valenciana, va ser a la capital valenciana on es va procedir a la seua classificació i ordenació, realitzada entre juliol i novembre de 2002. El mètode de treball seguit va començar amb la confecció d'un quadre de classificació per a arxiu d'empresa, en el qual s'indica el codi, la secció, la subsecció, la sèrie i la subsèrie i les dates extremes de la documentació. Les dades resultants de la seua organització es troben en la Base de Dades d'Arxius Municipals de la Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques i en la pròpia de l'Arxiu Municipal de Crevillent, i compta amb les dades següents: any, signatura, número de caixa, secció, subsecció, sèrie i subsèrie, les dates extremes del document i el resum. A més de la tradició documental, el tipus de document i l'enquadernació, dona com a resultat un total de 772

caixes o unitats d'instal·lació, amb una superfície de 109 metres lineals. No obstant això, amb posterioritat, qui subscriu aquest article va procedir a una reorganització del fons, ja que moltes caixes estaven quasi buides, amb poca documentació. El resultat va ser un estalvi d'espai d'un poc més d'un centenar de caixes, tot respectant la classificació donada en origen i canviant només la signatura o número de localització.

Es tracta, per tant, d'un fons tancat que comprén cronològicament des de 1859 fins a 1977, a pesar que l'empresa va ser fundada el 1823, i amb documentació escrita en valencià i castellà, en general en bon estat. A la rellevància, fonamentalment econòmica i per descomptat històrica, dels documents generats per la mateixa empresa catifera, s'afegeix la felix troballa d'un fons notarial amb documents des del segle XVII al XIX i, dins d'aquest, de documentació municipal pertanyent al mateix Ajuntament. A més, el fons de l'empresa compta amb una biblioteca especialitzada amb llibres, guies i publicacions periòdiques dels segles XIX i XX.

Aquest és, per tant, un fons com pocs n'hi ha i que consta, al seu torn, de diversos fons documentals, que, coincidint amb el seu segon centenari, bé mereixeria una exposició pròpia que mostre una selecció dels seus tresors documentals.

4. SÈRIES PRINCIPALS

En conjunt, la documentació comprén des de 1686 fins a 1982, encara que no s'ha conservat documentació relativa a la constitució del negoci, a excepció de la conversió de l'empresa en cooperativa durant els anys de la Guerra Civil (1936-1939), època en què es denominava Cooperativa Textil la Crevillentina, de la qual es conserva l'expedient de reglaments i modificacions. Les sèries corresponents a òrgans de govern contenen llibres d'actes, tant de la Junta General com del Consell d'Administració, d'entre els anys 1935 i 1938, corresponents a l'etapa de corporativisme de l'empresa.

En les sèries que formen la secció de Patrimoni trobem expedients de béns mobles i immobles entre 1936-1964, així com expedients sobre adequació i reforma d'interiors i maquinària, des de 1881 fins a 1975. Cal destacar també el registre de la propietat intel·lectual (1905-1925) i la sèrie sobre assegurances (1922-1970) i impostos (1906-1976).

La secció corresponent a la direcció i gerència de l'empresa conté expedients sobre plans estratègics (1940), correspondència i llibres copiadors d'actes (1865-1977), relacions de l'empresa amb organismes oficials (1939-1975) i llicències industrials (1939).





En la sèrie *controller* destaca la subsèrie referent a filials i concentració empresarial i empreses participatives amb documentació relativa a la botiga d'Alfombras Teherán (1965-1975), situada a Alacant, a la qual dedicarem un apartat.

La secció de personal de l'empresa comprén des de l'any 1875 fins a 1976, amb expedients de salaris, que distingeixen, segons la seua funció, entre llauradors, rastelladors, filadors, *carpeters*, jornalers, teixidors, mecànics, cosidores, *pelfers* ('felpilleros'), reixers, pintadores i representants d'estores, l'estudi de la qual en profunditat permetria analitzar-ne l'evolució al llarg dels anys, així com el percentatge de dones treballadores en l'empresa. Expedients personals, contractes, convenis col·lectius, relacions laborals i obra social són alguns dels documents conservats. Quant als sindicats, conté documents de la Junta Social, eleccions i convenis col·lectius entre els anys 1937 i 1974.

Una de les seccions més importants és la de gestió econòmica, entre la qual es troben les sèries de pressupostos, comptabilitat general i comptabilitat, en què destaquen els llibres Diari, Major i Inventaris i el de Balanços, d'entre 1859 i 1977, i que resulten molt difícils de conservar i constitueixen exemples escassos i molt valuosos per a l'anàlisi.

Una altra de les seccions és la corresponent a la fabricació, que conté sèries referents a proveïments, útils i ferramentes, amb dibuixos (patrons de teler) entre els anys 1880 a 1963. Quant a la sèrie producció, és a dir, registre de comandes, instruccions de servei, control de la producció i recepcions i expedicions de magatzem, comprén els anys de 1872 a 1977.

Cal destacar la secció de col·leccions en què s'arregleguen les col·leccions fotogràfica i gràfica de l'empresa (1932-1937) i s'hi conserva un segell de l'empresa.

La secció de biblioteca i hemeroteca (1877-1982) de l'empresa ha sigut catalogada íntegrament seguint les regles de catalogació. També conté catàlegs publicitaris, documents sobre congressos i reunions i estudis tècnics.

Dins de la subsecció arxius incorporats, la primera sèrie correspon als documents de l'arxiu familiar, és a dir, documents personals, llibres, manuals i dibuixos, que pertanyen majoritàriament a Manuel Mas, d'entre els anys 1863 i 1920.

Les sèries següents es corresponen amb documentació de diversos notaris, que tractarem amb més profunditat en l'apartat següent.

5. ARXIU NOTARIALS I DOCUMENTACIÓ MUNICIPAL

En el moment de dur a terme l'organització documental d'aquest fons empresarial, la nostra sorpresa –sens dubte agradable– va ser l'aparició de documents notariais i municipals des de finals del segle XVII, en concret de 1686 a 1870. Entre els notaris amb documentació podem citar el Sr. Bautista Mas de Candela [i Sax], el Sr. Vicent Bernabeu, el Sr. Cayetano Aznar, el Sr. Francisco Lafuente, el Sr. Francisco Lufalte Cerdán, el Sr. Ramón Rodríguez, el Sr. Juan Bautista Cerdán, el Sr. Ramón Roca, el Sr. Pedro Turón i, sobretot, el Sr. Pascual Llopis, la documentació del qual va ser estudiada recentment (Candela 2022b) i va oferir dades inèdites sobre la realitat econòmica, social i cultural de la localitat en els segles XVIII i XIX.

El document més antic correspon al fons del notari Bautista Mas de Candela [i Sax] i es tracta d'un procés instat per Antònia Planelles, viuda de Jaume Hernández, contra Alexandre Galipienso per la venda d'una hora d'aigua de reg i que conté un acte de venda d'una hora d'aigua fet per Jaume Hernández a Alexandre Galipienso del 22 de març de 1686, pel notari Antonio Agulló i Botella, i no és gens estrany, donada la importància que ha tingut l'aigua en el transcurs històric de Crevillent.

Entre els expedients pertanyents al notari Pasqual Llopis, hi destaca una sèrie documental constituïda per documents públics de l'Ajuntament de Crevillent del segle XVIII al XIX, de gran importància per al municipi, ja que el fons municipal comença, majoritàriament, en la segona meitat del segle XIX. L'explicació d'aquesta troballa es deu al fet que aquest notari va ser escrivà de l'Ajuntament i, a més, va comprar el castell quan el senyor territorial va decidir subhastar-lo, d'ací que la seua condició de nou propietari i notari al mateix temps el van portar a conservar els documents que probablement va trobar en l'arxiu situat al castell.

Encara que no siga molt voluminosa, dins de la sèrie denominada «Documentació Pública» (Ajuntament de Crevillent), que comprén els

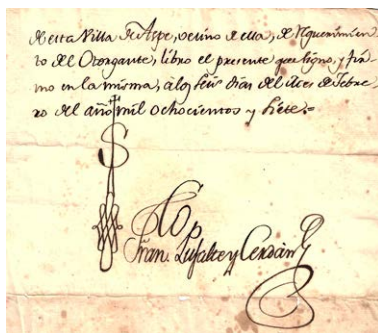


Fig. 5. AMCR, Fons Fàbrica Augusto Mas, detall de la signatura del notari Francisco Lufalte Cerdán. AMCR, Fons Fàbrica Hijo de Augusto Mas, *Certificado de Francisco Lufalte*, 1807, sig. 626/6



anys de 1760 a 1869, destaca el *Libro de los capítulos que esta villa de Crevillent tiene para su buen gobierno y condiciones en las que se han de arrendar las regalías de esta villa* (1756), que ha sigut recentment transcrit i publicat completament (Candela 2021).

Com ja hem avançat, l'arxiu municipal no té documentació anterior a 1850, per la qual cosa, gràcies a aquesta troballa, n'hem recuperat una part, sobretot quant a documentació comptable, com el compte general, el primer expedient del qual datava de 1920 i ara comptem amb els corresponents a 1835, 1843, 1844 i 1846. El mateix ocorre en el cas dels pressupostos generals, que començaven en 1886, als quals s'afegeixen ara els de 1842 i 1850.

Finalment, i no per això menys important, resulten interessants els expedients de remats de finques, drets i delmes del patrimoni del marquès d'Astorga i duc de Maqueda, senyor d'Elx i Crevillent,⁷ protocols elaborats pel notari Pascual Llopis. Es tracta dels béns del senyoriu, com ara oliverars, delmes, almàsseres, forns, molins fariners i drets territorials (com el de duana, pesos i mesures o la botiga de la vila), encara inèdits quant al seu estudi.

6. BREU HISTÒRIA DE LA INSTITUCIÓ

L'empresa Hijo de Augusto Mas va ser fundada per Manuel Mas Hurtado en 1823 i va començar la seua producció d'estores i catifes de junc, espart i pita, entre d'altres, caracteritzats per una gran durabilitat i un preciós colorit. És l'únic exemple d'empresa tèxtil fundada en el segle XIX i que ha perdurat com a tal fins a finals del segle XX, perquè les actuals fàbriques més grans tenen el seu naixement, com a empreses familiars, en els anys vint del segle passat, ja que la seua principal expansió és posterior, als anys quaranta i, sobretot, durant els seixanta, quan Crevillent viu una època daurada pel que fa al sector de la catifa. Prova d'aquesta esplendor en el sector tèxtil són els projectes de construcció de naus industrials, la majoria destinades a la fabricació de catifes. Així, entre 1960 i 1969, es presenten 146 projectes de llicència d'obra major destinats a aquest tipus de construccions, algunes traslladades als carrers perifèrics de la localitat i, sobretot, a la carretera Múrcia-Alacant, a la cerca d'un millor accés i comunicació.

Manuel Mas va formar societat amb els seus fills l'any 1862 i, a partir de llavors, i fins a la seua defunció, la raó social va estar sota la denominació Manuel Mas e Hijos, com veurem, amb magatzems de venda d'espart a Madrid i Barcelona. Durant la vida comercial d'aquesta raó social, els seus articles van concórrer a les exposicions

⁷ Isabel de Castella va fer donació del senyoriu d'Elx (incloïa la vila d'Elx i el lloc de Crevillent) al comanador Gutierrez de Cárdenas a l'agost de 1470 com a pagament pels seus serveis, en concret els prestats en la consecució del matrimoni regi entre Isabel i Ferran.

de València i París en 1867, a l'Exposició Aragonesa de 1868 i a la Fira Internacional de Viena en 1873, on l'empresa va ser guardonada amb dues medalles; i en 1876 concorre a la International Exhibition de Filadèlfia, on aconsegueix un Diploma d'Honor. Aquesta reeixida trajectòria va fer que l'empresa fora guardonada en 1878 per Alfons XII amb el nomenament de membre de la Societat de Foment Espanyola.



Fig. 6. AMCR, Fons Fàbrica Augusto Mas, Fotografia d'un estand, s.f. Sig. 583/1.

Als primers telers manuals prompte els van seguir els avanços tecnològics, sobretot de la mà del sistema inventat pel francès Jacquard, que permet fer obres de dibuix teixit.

En 1903 assumeix la total responsabilitat de l'empresa Augusto Mas Quesada, net del fundador, que emprén una renovació de l'utilatge, amb la inclusió dels revolucionaris telers mecànics inventats per l'anglès Cartwright, que van ser els protagonistes de la transformació de la indústria d'estores i catifes de fibres dures en les modernes catifes de llana. En 1941 Augusto Mas Quesada constitueix societat amb els seus fills (Manuel i Inés), i la raó social passa a denominar-se Augusto Mas e Hijos SL, fins que en 1955 Augusto Mas es retira de la vida industrial i l'empresa passa a dependre únicament de Manuel Mas Mas, que adopta i registra el nom comercial d'Hijo de Augusto Mas.

Des de 1971, i després de la sobtada mort del seu únic fill, Manuel Mas Mas, constitueix societat juntament amb Antonio Jesús Sánchez Soriano, primera persona externa a la família Mas, i des de llavors la



raó social és Hijo de Augusto Mas SL, però Manuel Mas mor tan sols sis anys després, en 1977. Finalment, en 1995 els hereus de la família fundadora, María Victoria i Manuel José Mas Fuentes van vendre l'empresa als hereus d'Antonio Jesús Sánchez Soriano, que va canviar de raó social i va passar a denominar-se Moquetas Manuel Mas i va tancar definitivament les portes en 2009, en plena renovació tècnica.

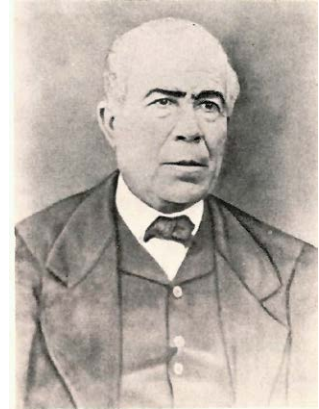
7. LA FAMÍLIA

L'empresa va ser fundada per Manuel Mas Hurtado (1797-1880), que va iniciar-ne l'activitat al carrer Mare de Déu del Carme, a la casa familiar pròpia, on a més de fabricar estores d'espart (típic de l'època) hi havia un establiment de drogueria i venda de ferro, segons consta en els padrons de la contribució industrial.

En 1862, Manuel Mas va formar societat amb els seus fills, tal com hem mencionat, i és quan es va produir el primer gran auge i expansió de l'empresa familiar a uns altres llocs, a més de Crevillent. Amb la mort del seu fundador, en 1880, els seus fills continuen estant presents en les fires i exposicions nacionals i internacionals, amb l'obtenció de diverses medalles i diplomes en totes les categories.

En els últims anys del segle XIX, el desenvolupament tecnològic del moment, de la mà del francès Jacquard, permet confeccionar, amb els seus telers, estores de dibuix teixit i el creixement de l'empresa assoleix el miler de treballadors, per la qual cosa popularment era coneguda com la «Fàbrica Gran», ja que comprenia tot el cicle productiu, des de l'arplega de la matèria primera fins que les estores, parafangs, carpets i catifes eixien llestos per a ser usats, amb la incorporació de la llana com a matèria primera.

Sota la direcció de Manuel Mas Espinosa (1825-1892), la renovació de qualitats i de maquinària va permetre la fabricació de teles dobles, de dibuix teixit amb el sistema Jacquard per trama, reversibles, batàvies,



Don Manuel Mas Hurtado
Fundador de la Empresa
1797 - 1880

Fig. 7. Manuel Mas Hurtado, fundador de l'empresa. AMCR, fons Fàbrica Augusto Mas, fullet commemoratiu del 150é aniversari de l'empresa, 1973, sig. 585/5.

setinats, carpets, etc., antecessors de les catifes i moquetes actuals, gràcies també a la mecanització de les filatures a causa de la força motriu del vapor, i es va convertir en la principal família crevillentina, a causa de la seua producció i l'extens patrimoni.⁸

En 1896 el seu fill Augusto Mas Quesada (1872-1963) se'n va anar a Barcelona, acompanyat de la seua muller, Inés Mas Mas, i el seu fill Manuel, on va residir durant quatre anys i sis mesos (on va nàixer la seua filla Inés), amb residència al carrer Balmes, molt prop de la fàbrica de catifes i persianes que regentava junt amb dos treballadors, en el carrer Pelai, número 5, en ple centre de la capital. És el mateix cas que el d'altres famílies crevillentines emigrants: és el cas de Manuel Mas Candela, fundador de la fàbrica de filatures, amb qui tenien parentiu en segon grau, ja que eren cosins germans, i que també tenien una estoreria i orxateria en la capital catalana.

Després de tornar al seu poble natal en 1903, Augusto Mas va ser regidor de l'Ajuntament, va assumir la direcció de l'empresa i va tindre accions de la Popular Elèctrica de Sant Josep –entitat anterior a la Cooperativa Elèctrica– i la Mina dels Clots. Va continuar amb la modernització de les seues instal·lacions i la incorporació dels avanços tècnics del moment, com el teler mecànic inventat per l'anglès Cartwright, així com la fabricació de catifes estampades per aerografia, i va crear vertaderes obres d'art que van perviure durant la primera



Fig. 8. Manuel Mas Espinosa, fill gran del fundador. AMCR, fons Fàbrica Augusto Mas, fullet commemoratiu del 150è aniversari de l'empresa, 1973, sig. 585/5.



Fig. 9. Augusto Mas Quesada, net del fundador. AMCR, fons Fàbrica Augusto Mas, fullet commemoratiu del 150è aniversari de l'empresa, 1973, sig. 585/5.



⁸ El testament de Manuel Mas Espinosa conté més de mil entrades d'objectes i béns. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), Protocol 1666, f. 895, notari Luis Maseres i Juan Ferrer.



meitat de la centúria, quan l'encariment de la mà d'obra va provocar-ne la desaparició. Sota la direcció del net del fundador de l'empresa, la firma va estar present també en fires i exposicions, com l'Exposició Regional de València (1909), on va aconseguir la Medalla d'Or, i un Diploma d'Honor amb Medalla de Plata a la Iberoamericana celebrada a Sevilla en 1929-1930. A més, va mantenir el nivell d'exportació nacional, a Europa i a Hispanoamèrica fins a l'esclat de la contesa civil. En 1941 Augusto Mas forma societat amb els seus fills, Inés i Manuel, fins que en 1955 es retira de la vida laboral i l'empresa passa a dependre de Manuel Mas Mas (1900-1982), besnet del fundador, amb la raó social d'Hijo de Augusto Mas.

En 1970 la família pateix un colp dur per la mort per asfíxia en la seua embarcació privada d'Antonio Manuel Mas Pérez (1930-1970), únic fill de Manuel Mas Mas, quan tenia tan sols 40 anys, motiu pel qual Manuel Mas va ser com un pare per als seus nets María Victoria i Manuel José.

El senyor Manuel, «el fill de D. Augusto», era tota una institució a Crevillent. Un any després, amb la voluntat de premiar la col·laboració i dedicació a la firma, Manuel Mas forma societat amb Antonio Jesús Sánchez Soriano, treballador excel·lent amb poders executius i la primera persona aliena a la família que forma part de l'empresa, com a propietari d'un terç de les accions, i l'empresa passa a denominar-se Hijo de Augusto Mas, SL.



*Don Manuel Mas Mas
Biznieto del Fundador
1900*

Fig. 10. Manuel Mas Mas, besnet del fundador. AMCR, fons Fàbrica Augusto Mas, fullet commemoratiu del 150é aniversari de l'empresa, 1973, sig. 585/5.



*Don Antonio Manuel Mas Pérez
Tataranieto del Fundador
1930 - 1970*

Fig. 11. Antonio Manuel Mas Pérez, rebesnet del fundador. AMCR, fons Fàbrica Augusto Mas, fullet commemoratiu del 150é aniversari de l'empresa, 1973, sig. 585/5.

Després de morir Manuel Mas Mas, els seus nets María Victoria i Manuel José hereten l'empresa. En 1977 mor Antonio Jesús Sánchez i, en conseqüència, la seua esposa i els seus fills, Antonio Jesús i Teresa Nieves Sánchez Mas, n'hereten la seua part. Finalment, en 1995 aquells es converteixen en els únics propietaris.



8. FILIALS I BOTIGUES

No hi ha cap dubte que aquesta empresa va ser una de les més excel·lents de la localitat i que donava treball a molts crevillentins i crevillentines, però no sols ací, ja que des de l'últim quart del segle XIX aquesta família –igual que moltes altres– va emprendre negocis en altres ciutats per a vendre els seus productes, concretament a Madrid i a Barcelona, on es van instal·lar nombroses comunitats de crevillentins que portaven amb ells allò que més ens defineix: les estores, el gelat i la música.

Tenim constància (almenys des de 1881) que a la capital madrilenya la família de Manuel Mas Candela (fundador d'Hilaturas Mas Candela) va obrir una estoreria i una orxateria al carrer Carretas, número 22, i al carrer Jardines, número 27 (molt a prop de la plaça Mayor), on curiosament també feia classes de guitarra.

Els crevillentins emigrants (coneguts com a crevillentins absents) solien ajudar-se entre ells i s'oferien allotjament fins a trobar un treball i poder establir-s'hi. Donada la relació entre les dues famílies, des de 1885 la raó social Manuel Mas e Hijos va instal·lar una estoreria al mateix carrer Jardines, 27, on va romandre fins a 1899.

A Barcelona, totes dues empreses van compartir les seues estoreries (després magatzems de catifes), a més d'una fàbrica de cortines i persianes, un altre negoci molt comú entre els crevillentins. Manuel Mas e Hijos va obrir les portes en plena Rambla dels Estudis, número 8, on van estar fins a 1904, si bé també van tenir establiments esporàdics als carrers Tallers, passeig de la Indústria, Comercial i Pelai.

Mig segle després, coincidint amb la segona edat d'or de la catifa a Crevillent, va obrir les portes Alfombras Teherán, establiment de venda de catifes al detall en un baix del carrer Poeta Quintana, número 56, d'Alacant, habilitat com a habitatge i botiga, i que va comptar, al capdavant seu, amb el crevillentí Vicent Segura Aznar. D'aquesta empresa conservem tota la documentació corresponent a la dècada que va perdurar aquest negoci (1965-1975).

Amb tot, des dels primers anys d'aquesta empresa, l'èxit de la producció d'estores en va permetre la venda a les seues botigues de



Madrid, Barcelona i Alacant, a banda de les exportacions dirigides, tal com hem vist, a tot el territori nacional i, fins i tot, a l'estranger.



Fig. 12. AMCR, Fons Fàbrica Augusto Mas, contracte de lloguer a Alfombras Teherán, 1966, sig. 178/7.

9. LA FÀBRICA

Els primers padrons de la contribució industrial reflecteixen que la primera fàbrica va estar ubicada al carrer Mare de Déu del Carme, en allò que llavors era un palau o taller, situat a l'entrada de l'habitatge particular i que perfectament podia ser el que apareix en una de les obres relatives a Crevillent de Marius Engalière. Res sabem sobre aquesta primitiva construcció, ja que no se n'ha conservat cap projecte, però sí que, a més de taller d'estores, era un establiment dedicat a drogueria i venda de ferro.

Les naus adossades a aquest habitatge amb façana al carrer Teixidors es van construir en els anys 40 del passat segle XX, fins que es va constituir un vertader centre industrial, llavors situat a la part nord de la població, al carrer per on transcorria l'aigua de la séquia procedent de la Font Antiga amb naixement a la serra, i que corria cap al llavador i els molins construïts al llarg del seu llit. En 1964 es van fer algunes obres menors per a canviar el paviment del despax de Manuel Mas Mas, demolir un barandat i canviar una porta interior. L'última remodelació i ampliació de la nau industrial correspon a l'última part d'aquest complex industrial, amb façana a la Rambla de Castelar, construïda en 1969, una nau de forma irregular amb una superfície de 686,60 metres quadrats.⁹

⁹ AMCR, *Expediente de solicitud de licencia de obra mayor para remodelación y ampliación de nave industrial en C/ Tejedores*, 1969. Sig. 4797/7.

En l'actualitat, aquest històric immoble –igual que molts altres–, es troba en estat d'abandó i en perill d'afonament. En 2001 l'Ajuntament va pensar a adquirir-lo per a destinar-lo (curiosament) a Arxiu Municipal, però el projecte no va prosperar i recentment, i després que els seus propietaris posaren en venda el que fora habitatge particular, l'Ajuntament n'estudia la possibilitat de conservació, com a part del nostre degradat patrimoni industrial, per a revalorar-lo a la fi.

Iniciada la dècada dels anys 70, la renovació tècnica i la selecció de dibuixos de gran colorit eren molt ben acceptades per la demanda en augment del moment en matèria de decoració i confort, la qual cosa va obligar al trasllat de la fàbrica als afores de la població buscant una comunicació millor, concretament a la carretera general Alacant-Múrcia, tal com van fer moltes altres empreses per a millorar l'accessibilitat i aconseguir més espai per a la instal·lació

i muntatge dels nous telers mecànics, d'un volum considerable. La nau es va construir en terrenys propis de la família Mas, en una parcel·la de 29.382 metres quadrats, amb un projecte de 1974 per a una construcció de 6.278,16 metres quadrats (llicència d'obres del 27 de febrer del mateix any) i on l'empresa va continuar fins al seu tancament definitiu.¹⁰



Fig. 13. AMCR, II Exposició Industrial Crevillentina, 1970. Fotos cedides per Teresa Nieves Sánchez Mas. D'esquerra a dreta: Cayetano Belso Aznar (empresari), Luís Nozal López (governador civil), Vicente Mas Puig (alcalde de Crevillent) i Antonio Jesús Sánchez Soriano (empresari).



Fig. 14. Façana actual de l'antiga fàbrica Hijo de Augusto Mas. Arxiu Municipal Clara Campoamor.

¹⁰. AMCR, *Expediente de solicitud de licencia de obra mayor para construcción de nave industrial en Polígono industrial II*, 1974, sig. 4890/8.



Fig. 15. Fotografia corresponent a la celebració del casament d'Antonio Manuel Mas, net d'Augusto Mas, en el molí dels Carafals, amb els treballadors (1959-1960). Donació de Teresa Dolores Penalva Adsuar.



Fig. 16. Fotografia dels treballadors al pati de la fàbrica. Anys 50. Donació de Teresa Dolores Penalva Adsuar.

10. CONCLUSIÓ

Enguany (2023) celebrem el segon centenari de la fundació d'una de les grans empreses tèxtils crevillentines, Hijo de Augusto Mas, popularment coneguda com «la fàbrica de Don Augusto» o la «Fàbrica Gran», fundada en els primers anys del segle XIX i que va estar en funcionament durant 186 anys.

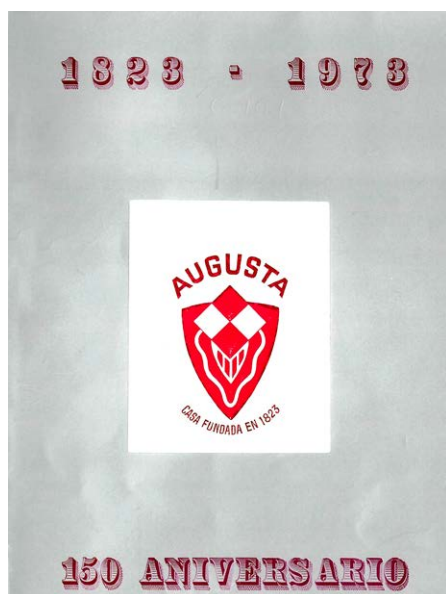


Fig. 17. AMCR, fons Fàbrica Augusto Mas, fullet commemoratiu del 150é aniversari de l'empresa, 1973, sig. 585/5.

Gràcies als seus propietaris tenim la sort de conservar la documentació generada per aquesta entitat, un fons com pocs n'hi ha en l'àmbit nacional, a la difusió del qual esperem haver contribuït amb aquest estudi i que bé mereix una exposició pròpia commemorativa d'aquesta efemèride, a fi de donar-lo a conèixer com a part de la rica història del sector a Crevillent, des de fa més de sis segles.



Fig. 18. Arxiu Municipal de Crevillent, Fons Fàbrica de alfombras Hijo de Augusto Mas, catàleg publicitari, s/f, sig. 619/5.



BIBLIOGRAFIA

- BELLOT, Pedro (1954-1956), *Anales de la Historia de Orihuela*, tom II, Juan Torres Fontes (ed.), Publicaciones Casino Orcelitano, Oriola.
- CANDELA OLIVER, Bibiana (2011), «Un archivo de empresa, una fábrica de alfombras: Hijo de Augusto Mas», *Canelobre*, 58, p. 135-140.
- (2017), «La artesanía de las esteras en Crevillent. El caso de la fábrica de alfombras Hijo de Augusto Mas», *Revista Semana Santa-Crevillent*, 80, p. 205-208.
- (2021), *El gobierno de Crevillent según las ordenanzas de 1756 y 1878*, Ajuntament de Crevillent - Arxiu Municipal Clara Campoamor, Crevillent.
- (2022a), «Crevillent, ciudad de la alfombra: origen y evolución del sector», *Canelobre*, 73, p. 421-428.
- (2022b), «Los protocolos notariales, fuente para la investigación de la historia local», *Revista Semana Santa-Crevillent*, 85, p. 189-193.
- CAVANILLES, Antonio José (1795-1797), *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, 2 vols., Madrid.
- ESCOLANO, Gaspar (1610-1611), *Décadas de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, 2 vols., València.
- GIL OLCINA, Antonio - CANALES MARTÍNEZ, Gregorio (1993), «La desintegración del patrimonio señorial en un gran estado valenciano: el Marquesado de Elche», *Revista de Historia Moderna*, 12, p. 227-246.
- GONZÁLEZ PEDRAZA, José Andrés (2009), *Los archivos de empresas: qué son y cómo se tratan*, Trea.
- GOZÁLVEZ PÉREZ, Vicente (1983), *Estudio urbano, demográfico e industrial*, Institut Universitari de Geografia de la Universitat d'Alacant - Ajuntament de Crevillent, Alacant.
- (2016), «Historia interna de Crevillent: las esteras de esparto y de junco», *Revista Crevillente-Semana Santa*, p. 270-278.
- HINOJOSA MONTALVO, José (1989), «La gestión de la renta feudal en Crevillent durante el siglo XV», *IV Simposio Internacional de Mudejarismo*, Terol, p. 319-337.
- NAVARRO CAMPOS, Pura et al. (2002), *Inventario del fondo Hijo de Augusto Mas Empresa de Alfombras. Archivo Municipal de Crevillent*, Conselleria de Cultura i Educació, Direcció General del Llibre, Arxius i Biblioteques, València
- PARERA PASCUAL, Cristina (2000), *Técnicas de archivo y documentación en la empresa*, Fundación Confemetal.
- VICIANA, Martí de, *Segunda parte de la Crónica de Valencia*, 1562. Publicada novament per la Societat Valenciana de Bibliòfils, 1881-1882, València.